

ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: 10.28925/2524-0757.2023.1

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

КС

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2023, № 1(16)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor of the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

**«За обставинами воєнного часу»:
повсякдення Варшавської жіночої прогімназії
в першому півріччі 1914–1915 навчального року**

У статті досліджено трансформації в роботі Варшавської жіночої прогімназії, зумовлені початком Першої світової війни. З'ясовано форми участі колективу закладу в допомозі постраждалим від війни, а також те, що матеріальну допомогу в умовах війни надавали винятково вірнопідданам — гімназисткам із родин імперських службовців і мобілізованих до війська. Вивчено реалії освітнього процесу в умовах воєнного часу, виявлено проблемні аспекти, встановлено чинники, що визначали динаміку учнівського контингенту. Обґрунтовано, що роботу адміністрації прогімназії було скеровано на збереження контингенту учениць.

Ключові слова: Варшавська жіноча прогімназія, жіноча освіта, педагогічна рада, навчально-виховний процес, учениці, Перша світова війна, воєнне повсякдення.

**“Under the Circumstances of Wartime”:
Everyday Life of the Warsaw Women’s Progymnasium
in the First Half of the 1914–1915 Academic Year**

The current circumstances of Ukraine and Europe make the study of the everyday experience of the participants of the educational process in the conditions of the traumatic military experience relevant. The task is to study the everyday life of the Warsaw Women’s Progymnasium in the fall of 1914 in conditions of the beginning of the First World War. The research principles are based on the anthropological model of historical research.

It has been proven that the circumstances of the First World War directly affected the functioning of the Warsaw Women’s Progymnasium. The work of the institution began only in November 1914, when the immediate military threat to the city passed. The dynamics of the student contingent of the high school increased significantly. The factors of educational everyday life were non-attendance of part of the students in the educational classes; termination of education at the request of parents; transfer of former students of private gymnasiums to the institution; weak students’ refusal to learn foreign languages; untimely payment of tuition and application for exclusion from pro-gymnasium by more than ¼ of the female students; the presence of uncertified gymnasium students.

It has been found out that the activity of the Pedagogical Council of the Warsaw Women’s Progymnasium was aimed at preserving the student contingent. The tolerance of the administration towards gymnasium students and potential candidates in conceptual issues of the educational process, as well as a compromise position regarding their parents’ requests, has been proven. Material support for students from socially vulnerable families was continued. During the war, priority was given exclusively to Orthodox gymnasium students from the families of imperial employees and those mobilized for the army. A significant proportion of Jewish female students sought to be “not noticed”

Key words: Warsaw Women’s Progymnasium, women’s education, pedagogical council, educational process, female students, First World War, military everyday life.

Масштабна війна про-
ти України, розпочата
Росією 24 лютого 2022 р.,

спричинила до найбільших гуманітарних ви-
кликів в Європі з часів завершення Другої сві-
тової війни. Мільйони українців зазнали

психологічно-соціального стресу, результатом якого стали як потоки біженців і внутрішньо переміщених осіб, так і життя-буття населення в умовах ракетних атак і артилерійських обстрілів, часто без звичних побутових зручностей. Утім, українці продовжують жити, працювати і виконувати свої щоденні обов'язки, у тому числі навчати і виховувати гідне нове покоління громадян.

Нинішні обставини в Україні й Європі актуалізують вивчення повсякденної практики учасників освітнього процесу в умовах воєнного травматичного досвіду. З огляду на це прагнемо звернути дослідницьке вістря на студіювання історії конкретного навчального закладу — Варшавської жіночої прогімназії в умовах Першої світової війни, яка ознаменувала вступ людства в Новітню добу та епоху кривавих світових конфліктів, що потрясли основи буття у ХХ ст.

Історія Першої світової війни має розлогу історіографію у світовому контексті. Нас цікавлять передусім праці, пов'язані з висвітленням освітнього та соціально-гуманітарного аспектів повсякдення воєнної доби. Питання біженства Першої світової війни і його гуманітарних наслідків розглядали дослідники багатьох країн (Gatrell P., 2005). Українська дослідниця Л. Жванко наголосила, що Велика війна зламала долі мільйонів людей, позбавила їх даху над головою і сім'ї, докорінно змінила ставлення до життя, релігії, культурних і моральних цінностей (Жванко Л., 2010). Польський учений М. Коженювський зазначав, що досвід біженців назавжди вписаний у соціальну пам'ять народу (Korzeniowski M., 2018. S. 239).

Результати напрацювань попередників щодо повсякденних випробувань Першої світової війни (Вільшанська О.Л., 2004; Джумига Є.Ю., 2011; Завиша І., 2018) прагнемо доповнити освітнім компонентом, спираючись на матеріали Варшавської жіночої прогімназії. Окремі аспекти її функціонування уже було розглянуто, зокрема, вивчено заходи педагогічної ради щодо організації роботи освітнього закладу в останній передвоєнний 1913/1914 навчальний рік (Драч О., Івахненко І., 2022). Важливим аспектом стало з'ясування поведінки учениць як соціально-виховного засобу / інструментарію в освітній практиці Варшавської прогімназії початку ХХ ст. (Драч О., 2022). Зважаючи на розроблені та науково апробовані студії з історії освітнього закладу Варшави, нині прагнемо їх поглибити вивченням навчально-виховного щодення в умовах воєнного часу.

Метою статті є вивчення обставин повсякдення Варшавської жіночої прогімназії у першому півріччі 1914/1915 н. р. в умовах початку Першої світової війни. Джерельною основою дослідження слугують матеріали Державного архіву Черкаської

області, зокрема фонду 133 «Черкаська жіноча (колишня Варшавська) гімназія»¹.

Військово-політична ситуація в регіоні. Першого серпня 1914 р. почалася Перша світова війна, події якої досить швидко наблизилися до підросійської Польщі та її центрального міста Варшави. Варшавсько-Івангородська операція, яка тривала з 15 вересня (28 вересня) до 26 жовтня (8 листопада) 1914 р., стала найбільшим бойовим зіткненням армій Австро-Угорщини, Німеччини та Росії на східноєвропейському театрі військових дій. У ході неї домінуючою була радше політична мета, ніж стратегічна: оволодіння Варшавою, яку німці визначили головним завданням. Зважаючи на настрої населення Царства Польського, втрата Варшави — великого політико-адміністративного і культурного центру для Російської імперії означала початок руйнації політичного устрою країни, тому на підступах до міста тривали вкрай запеклі бої. До 29 вересня (12 жовтня) німці зайняли весь лівий берег Вісли до Варшави. У ніч на 30 вересня (13 жовтня) ситуація стала критичною: німецькі армійські частини були за 7–8 кілометрів від лінії фортифікацій (укріплень) міста, куди вже потрапляли їхні важкі снаряди. Військовий генерал-губернатор Олександр Турбін отримав наказ про евакуацію Варшави.

Зауважимо, що чисельність населення Варшави на 1913 р. становила 845 тис. осіб (Тимашев А.К., 1968. С. 26). Евакуацію державних установ з міста було розпочато ще 28 вересня (11 жовтня), окрім управління генерал-губернатора, жандармерії та поліції. Великомасштабні бойові дії спричинили масу біженців. До 260 тисяч мешканців виїхали із Варшави; 200 тисяч їх повернулися після закінчення боїв. Воєнне протистояння зумовило потужні гуманітарні виклики для всього населення, в тому числі й для учасників освітнього процесу Варшавської жіночої прогімназії. Остаточний успіх у результаті боїв за Варшаву був на боці російських військ, які примусили німців відійти на попередні позиції, а містяни отримали шанс повернутися до міста і поступально відновити попереднє життя. З усуненням прямої воєнної небезпеки місту відновила роботу і Варшавська жіноча прогімназія, до висвітлення обставин і умов функціонування якої восени — на початку зими 1914 р. перейдемо.

Зміни в організації навчально-виховного процесу. Студіювання матеріалів архівної справи свідчить про те, що кожне засідання педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії містило низку питань порядку денного щодо

¹ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). Ф. 133. Оп. 1. Спр. 51. Протоколи засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1914–15 навчального року. 28 жовтня 1914 року — 30 грудня 1914 року. 28 арк.

ознайомлення з наказами, циркулярами і розпорядженнями головного освітнього відомства та його інституцій на місцевому рівні, що забезпечували функціонування усєї освітньої сфери держави. З циркуляром попечителя Варшавського навчального округу від 30 жовтня 1914 р., основу якого становили доповненні рекомендації головного освітнього відомства держави (від 13 жовтня 1914 р. № 48156) щодо забезпечення продовження здобуття освіти дітьми призваних до війська осіб у відкритих державних навчальних закладах на час війни, незважаючи на оплату за навчання, члени педагогічної ради були ознайомлені на зібранні 16 грудня 1914 р.² Вивчення матеріалів засідань педради прогімназії засвідчує чітке і неухильне виконання рішень вищої освітньої адміністрації щодо максимального сприяння ученицям та їхнім родинам у продовженні здобуття середньої освіти попри обставини воєнного часу.

На місцевому рівні — в межах Варшавського навчального округу — попечитель циркуляром роз'яснив, що училищні свідоцтва, видані урядовими та приватними навчальними закладами у червні, дійсні до грудня поточного року. У документі йшлося про свідоцтва, які підтверджували складання іспиту і його результати з навчальних предметів у балах за певним класом закладу освіти. Особи із зазначеними посвідками могли вступити без іспитів до відповідних класів іншого навчального закладу в межах Варшавського навчального округу³. Такий захід мав на меті стабілізувати ситуацію в освітній сфері регіону та забезпечити всім родинам і їхнім нащадкам можливість не втратити шанс шкільного навчання у зв'язку з воєнними обставинами.

Війна спонукала владу і державні органи до мобілізації наявних ресурсів, що в освітній сфері передбачало більш продуктивне використання навчального періоду, мінімізацію шкільних розважальних заходів, обмеження вільного часу, врахування і передбачення можливих перерв навчання. Наголосимо, що у Варшаві протягом вересня — жовтня 1914 р. навчальних занять не було. Зокрема, Міністерство народної освіти визнало доцільним, «у зв'язку з надзвичайними військовими подіями, що нині відбуваються», обмежитися в день 100-ї річниці від дня народження М. Лермонтова (3/15 жовтня) тільки панахидою, відклавши святкування ювілею до слухного часу⁴.

На засіданні педагогічної ради прогімназії (16 грудня) завідувач ознайомив присутніх із циркуляром попечителя Варшавського навчального округу від 7 грудня 1914 р. щодо скорочення у 1914/1915 н. р. як різдвяних, так і великодніх

канікул, а також подовження навчального року і скасування окремих святкових днів з метою надолуження пропущених занять через воєнні обставини. При цьому терміни різдвяних вакацій учнів округу було визначено з урахуванням їхньої конфесійної приналежності (католики і православні).

В умовах воєнного часу освітня адміністрація запропонувала зробити навчальними днями низку свят мирної доби. В освітніх закладах із здебільшого польським складом учнів робочими днями встановлено 15–18, 20, 22–23, 29–31 грудня, 2–3 січня, 2 лютого, 4 лютого, 26–28 березня, 25 квітня та 16 червня 1915 р. У закладах з переважно російським (православним) контингентом пропонували не святкувати: 29–31 грудня, 2–3 січня, 30–31 січня, 2 лютого, 26–28 березня 1915 р. Педагогічна рада Варшавської жіночої прогімназії відповідною ухвалою вищезазначені рекомендації освітньої адміністрації прийняла до виконання⁵. Зауважимо, що в розпорядженнях освітньої адміністрації зважали винятково на учнів-християн західного чи східного обряду (католиків і православних). Водночас наявність найчисленнішої в Європі єврейської громади у Варшаві, отже, і їхніх нащадків іудейської конфесії в освітніх закладах імперська влада в офіційному дискурсі «не помічала» (Гриневич, 2005. С. 76).

Динаміка учнівського контингенту в умовах війни. Початок Першої світової війни безпосередньо вплинув на роботу Варшавської жіночої прогімназії. Тільки 7 листопада 1914 р. на засіданні члени педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії обговорили і затвердили комплектацію учнівського контингенту закладу. Попри бойові дії до I класу Варшавської жіночої прогімназії восени 1914 р. за результатами вступних іспитів прийнято 70 дівчат. Отже, дві паралелі першого класу було скомплектовано. Щодо підготовчого відділення прогімназії, то воно так само виявилось повнокомплектним: прийняли 36 дівчат⁶.

Водночас були і кандидатки на вступ до закладу, які не змогли продемонструвати належну підготовку за результатами екзамену. Думаємо, що подальшу долю таких невдах у сім'ях обмірковували, зважаючи на чимало чинників, особливо з початком війни. Разом із тим матеріали діяльності Варшавської жіночої прогімназії доводять наявність батьків, які зробили свідомий вибір закладу для навчання доньки і прагнули його реалізувати, нехай навіть з другої спроби. Адміністрація прогімназії зважила на прохання батьків щодо залишення їхніх дочок, Віттенберг Сабіні та Жук Валерії, у підготовчому класі на другий рік, оскільки вони не впоралися зі

² ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 18.

³ Там само. Арк. 13 зв.

⁴ Там само. Арк. 12 зв.

⁵ Там само. Арк. 18 зв.

⁶ Там само. Арк. 3 зв — 4 зв.

вступним випробуванням до I класу прогімназії у травні поточного року⁷. Отже, попри війну і неуспіх (провал) доньки на екзамені окремі батьки слідували визначеному вектору — здобуття улюбленим чадом середньої освіти в громадському закладі.

До нагальних питань, обговорюваних на зібранні педрадою закладу, належав також розгляд результатів додаткових випробувань учениць і ухвалення рішення щодо їхнього переведення до наступного класу прогімназії на підставі успішного складання іспитів за попередній клас. Зокрема, з I до II класу прогімназії було переведено 12 учениць; із II до III класу — 6 учениць; із III до IV класу — 12 учениць. Чисельність учениць, які не склали додаткові, перенесені з весни на кінець літа іспити з навчальних предметів, виявилася невеликою — 3 особи. Рішенням педагогічної ради двох учениць залишено на повторний курс у I класі й одну ученицю в III класі⁸. Гімназисткам IV (випускного) класу, які успішно склали призначені їм додаткові іспити, педагогічна рада ухвалила видати свідоцтва про закінчення курсу навчання у Варшавській жіночій прогімназії. У такий спосіб, із певним запізненням, отримали випускне свідоцтво 12 гімназисток.

Події перших місяців війни стали каталізатором, що посилив динаміку учнівського контингенту Варшавської жіночої прогімназії. До звичних аспектів зміни чисельності учениць, підставою чого зазвичай були заяви батьків про припинення навчання, виключення через несплату за навчання, відрахування зі складу учениць через навчальну неуспішність, додалося переведення учениць із приватних навчальних закладів, невідвідування закладу через обставини воєнного часу та зарахування до складу учениць попри віковий переріст. Приміром, у листопаді батьки трьох учениць II класу Гевел Ірини, Іванової Лідії, Тумм Євгенії та учениці IV-а класу Дейлідської Зіни звернулися до адміністрації із заявами про припинення навчання їхніх доньок у прогімназії і виключення зі списку учениць закладу, ухвалу про що зафіксовано в рішеннях педагогічної ради. Тільки одну ученицю III класу Шварц Емілію було відраховано за неуспішність. Ситуація була дійсно винятковою, оскільки навіть після двох років поспіль опанування навчальної програми III класу гімназистка не змогла скласти перенесені на осінь підсумкові іспити з окремих предметів⁹.

Водночас попри війну окремі батьки дорослих доньок засвідчили незмінний намір допомогти їм отримати свідоцтво про закінчення прогімназії. Яскравим прикладом може слугувати клопотання до попечителя Варшавського навчального

округу від Якова Явіца, в якому батько наполягав не вважати переріст доньки Софії-Фрейди перепоною її прийому до IV (випускного) класу прогімназії міста. При розгляді питання на засіданні педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії, якій було скеровано клопотання турботливого батька, з'ясувалося, що Софія-Фрейда Явіц у травні 1914 р. склала іспити за навчальною програмою III класу при закладі для отримання свідоцтва¹⁰. Прикметно, що на осінь 1914 р. вік Софії-Фрейди Явіц, претендентки на здобуття освіти у випускному класі прогімназії, становив 17 років і 5 місяців, при цьому переріст складав 2 роки 5 місяців. Отже, початок війни не лише не змінив наміру родини Явіц щодо завершення освітньої підготовки дорослої доньки і формалізації її результатів свідоцтвом Варшавської жіночої прогімназії, ба більше, вірогідно, саме обставини воєнного часу стали дієвим чинником мобілізації зусиль і батьків, і майбутньої гімназистки 1897 р. н. Педагогічна рада прогімназії, зважаючи на наявність вільних місць у IV класі, ухвалила рішення прийняти Софію-Фрейду Явіц попри переріст.

Обставини воєнного часу й евакуація міста позначилися помітним відтоком учнівського контингенту з приватних навчальних закладів Варшави. Свідченням цього стали численні клопотання батьків про прийняття їхніх доньок до Варшавської жіночої прогімназії, яка була державним освітнім закладом. Окреме питання засідання педагогічної ради прогімназії від 7 листопада 1914 р. було присвячене розгляду батьківських заяв і викладених у них обставин. Прикметно, що мотивація таких звернень однотипна — «неможливість нині продовжувати навчати своїх дочок у приватних гімназіях через високу оплату за їхнє учіння»¹¹. Встановлено, що на початок листопада 1914 р. таких клопотань від батьків до адміністрації прогімназії надійшло загалом 13, а саме: до II класу — 6 осіб; до III класу — 4 особи; до IV класу — 3 особи¹².

Цікавим є заглиблення у життєві обставини конкретних дівчат, які здобували середню освіту в умовах Великої війни. Список кандидаток до II класу Варшавської жіночої прогімназії включав учениць приватних гімназій міста. Зокрема, Дворецька Ревека, Тржонковська Ірена, Цегелковська Яніна були гімназистками II класу Варшавської жіночої гімназії Кузенкової (документально підтверджено листом завідувача закладу від 15 листопада 1914 р.); Тарло Поля — гімназисткою II класу Варшавської жіночої гімназії Гапуволь¹³. Щодо останньої адміністрацією гім-

⁷ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 2.

⁸ Там само. Арк. 2-2 зв.

⁹ Там само. Арк. 3.

¹⁰ Там само. Арк. 5 зв.

¹¹ Там само. Арк. 8 зв.

¹² Там само. Арк. 6-7 зв.

¹³ Там само. Арк. 6.

назії Гапуволь повідомлено, що учениця II класу Тарло Поля у листопаді цього року виключена із закладу через невнесення оплати за навчання.

Батьки Розен Олени і Поташник Бейлі, які навесні 1914 р. успішно склали вступний іспит до II класу Варшавської жіночої гімназії Буцковської і були рекомендовані до зарахування гімназистками відповідного класу, восени під впливом обставин змінили плани щодо типу освітнього закладу дочок: від амбітних намірів повної гімназійної освіти у приватному (з правами державного) закладі освіти відмовилися на користь неповної (4-класної) середньої освіти у Варшавській державній жіночій прогімназії. Як свідчать документи, батьки виявили бажання, щоб їхніх доньок зарахували на навчання до II класу Варшавської прогімназії на підставі результатів вступного випробування до гімназії Буцковської¹⁴.

У списку кандидаток до III класу жіночої прогімназії також наявні вихованки приватних гімназій Варшави. Прикметно, що при обговоренні потенційних кандидаток на засіданні педагогічної ради Варшавської прогімназії кандидатури учениць-християнок за конфесійною приналежністю спеціально позначено. У підготовлених персональних довідках дівчат, оголошених на зібранні освітян прогімназії та відповідно зафіксованих у протоколі, зауважено віросповідання Феттер Надії, православної, учениці III класу Варшавської жіночої гімназії Бідай, і Грабовської Болеслави, католички, учениці III класу Варшавської гімназії Александрової. Водночас у решти кандидаток у вихованки конфесійна приналежність не зазначена. Стверджуємо, що вони сповідували юдаїзм, але адміністрація державної жіночої прогімназії Російської імперії способом (тактикою) ненаголошення (замовчування) прагнула додатково не демонструвати факт прийому доньок євреїв до освітнього закладу. Маємо погодитися з думкою, що євреї стали складовою частиною образу «внутрішнього ворога» в Російській імперії (Джумиґа Є.Ю., 2015. С. 11).

Наголосимо, що обставини воєнного часу й евакуації безпосередньо позначилися на збереженості діловодної документації як освітніх інституцій у регіонах, наближених до фронтів Першої світової війни, так і учасників освітнього процесу в них. Вивчення матеріалів протоколів засідання педагогічної ради Варшавської прогімназії допомогло з'ясувати типологію відомчої документації, використовувану для посвідчення учнівського статусу кандидаток у гімназистки. Такими документами стали: повідомлення за підписом завідувача навчального закладу; засвідчені результати складання вступного іспиту до закладу; відомість (табель) успішності та поведінки учениці певного закладу; особистий щоденник гімназистки

за попередній навчальний рік. Непоодиноким стає прийняття до складу учениць прогімназії відповідного класу тільки на підставі листа за підписом завідувача закладу, де претендентка до того навчалася. Приміром, щодо Грабовської Болеслави завідувач Варшавської жіночої гімназії Александрової листом від 8 листопада 1914 р. підтвердив, що вона була гімназисткою III класу, водночас навчальна документація учениці «за обставин евакуації майна зазначеної гімназії не могла бути надана прогімназії»¹⁵. Подібна ситуація із Стебновською Марією, яка, за повідомленням завідувача жіночої гімназії Кузенкової від 15 вересня 1914 р., була ученицею IV класу, проте її навчальна документація «за обставин евакуації закладу не могла бути представленою до прогімназії»¹⁶.

Педагогічна рада Варшавської прогімназії, розглянувши й обговоривши прохання батьків вищезазначених учениць, зважила на головний мотив, представлений у батьківських клопотаннях, — «неможливість у теперішній час (в умовах Першої світової війни. — Курсив авт.) продовжувати вчиття своїх дочок у приватних гімназіях через високу оплату за навчання». Наголосимо, що вартість освітніх послуг Варшавської жіночої прогімназії з 1914/1915 н. р. мала становити 60 руб. з учениці на рік (Драч О., Івахненко І., 2022. С. 23). Отже, навчання у приватних жіночих гімназіях коштувало набагато дорожче.

Додатковим аргументом на користь задоволення батьківських клопотань адміністрація Варшавської жіночої прогімназії вважала ту обставину, що не всі учениці закладу відвідували навчальні класи. Зокрема, за навчальною документацією, із 49 учениць II класу відвідувало прогімназію 39 осіб; із 43 учениць III класу — 31; із 39 учениць IV класу — 24, у той час як класні аудиторії відповідно до нормативів (розрахунки представлено у протоколі засідання) давали змогу посадити у II класі 55 учениць, у III класі — 47, у IV класі — 42. Підсумковим вердиктом педради Варшавської жіночої прогімназії стала ухвала: «Клопотати перед попечителем Варшавського навчального округу щодо зарахування поіменованих учениць до прогімназії понад установлений комплект»¹⁷.

Вивчення матеріалів протоколів засідання педагогічної ради закладу засвідчує обговорення питань навчального контингенту на кожному засіданні першого півріччя 1914/1915 н. р. Одні батьки клопотали про допущення їхніх доньок до іспитів і зарахування до відповідного класу, інші повідомляли про те, що їхні доньки-учениці припиняють навчання у закладі, та просили

¹⁴ Там само. Арк. 6 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 7 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 8.

¹⁷ Там само. Арк. 8 зв.

виключити останніх зі списків гімназисток. Приміром, на засіданні 28 листопада 1914 р. було розглянуто заяви батьків, які не бажали далі навчати доньок, і ухвалено рішення про відрахування таких гімназисток із закладу, а саме: учениці підготовчого класу Левандовської Аліції, учениці I-б класу Савицької Кароліни, учениці II класу Ширман Мери, учениці III класу Мільштейн Бальбіни, учениці IV класу Гринкевич Сабіни¹⁸.

Водночас після прийняття педрадою рішення про відрахування п'ятох учениць закладу завідувач прогімназії ознайомив присутніх із проханням Янкеля Фрідмана, поданим попечителю Варшавського навчального округу, щодо прийому його дочки Маші Фрідман до IV класу понад установлений комплект. У листі завідувач Жіночої гімназії Кузенкової поінформував, що Маша Фрідман в поточному році була ученицею IV класу закладу, з якого 22 листопада її було виключено через несплату освітніх послуг. Особові документи гімназистки «за обставин евакуації закладу не могли бути представлені до прогімназії»¹⁹. Рішення педагогічної ради щодо зарахування Маші Фрідман до IV класу прогімназії було позитивним. Обґрунтування ухвали у протоколі засідання від 28 листопада 1914 р. містить такі аргументи, як: наявність вільного місця у класній досить просторій аудиторії для ще однієї учениці; відвідування навчальних занять не всіма 40 ученицями комплекту (тільки 30); складність підготовки доньки у приватній гімназії через брак грошей у родині.

Детальне вивчення матеріалів засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії виявило непоодинокі клопотання батьків про звільнення їхніх доньок від вивчення однієї з іноземних мов. Вірогідно, в умовах воєнного стану батьки (переважно матері), які представляли переважно торгово-ремісничі та нижчі службові прошарки населення міста, прагнули в такий спосіб мінімізувати проблемні аспекти навчання своїх нащадків. Водночас адміністрація навчального закладу таким заходом намагалася не допустити надмірного зростання категорії слабеньких учениць, отже потенційних другачок, зберегти контингент гімназисток і завадити дезорганізації навчального процесу протягом осені 1914 р., коли фронтіві події Першої світової війни наблизилися до Варшави.

Серед учениць, батьки яких клопотали про звільнення від студіювання іноземних мов, наявні гімназистки з незадовільною успішністю із цих предметів, переведені до наступного класу за умови складання ними додаткового іспиту після літніх вакацій, зокрема: Олена Шафранська (III клас), батько якої прохав про припинення

вивчення французької мови; Софія Пржедняцька (III клас), матір прохала звільнити від обов'язкової для опанування донькою німецької мови; Рашель-Міра Шапіро (III клас) — від вивчення польської мови²⁰.

Наголосимо, що педагогічна рада при прийнятті рішення щодо відмови від обов'язкового компоненту навчальної програми керувалася першочергово когнітивними та психоемоційними критеріальними ознаками, основу чого вбачала у результативності (підсумковій і поточній) з предмета й індивідуальних здатностях гімназисток. Зокрема, порівнявши успіхи С. Пржедняцької з німецької та французької мов протягом її навчання у прогімназії, визнали, що опанування першої обов'язкової мови ученицею проходило більш утруднено, ніж другої, що стало підставою для задоволення прохання її матері.

Загальний вектор діяльності адміністрації і педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії скеровано на збереження учнівського контингенту. Про це свідчить лояльне ставлення до гімназисток із навчальними заборгованостями з попереднього року, максимальне задоволення батьківських клопотань, відсутність жорстких термінів оплати навчання, прийом і переведення до наступного класу протягом навчального півріччя тощо. Приміром, на засіданні педради закладу 30 грудня 1914 р. схвалено пропозицію завідувача перевести з III до IV класу Войтович Ксенію на підставі складання ученицею додаткового іспиту з географії²¹. Як розуміємо, навчальний борг за III клас ліквідовано із майже піврічною затримкою.

На тому ж засіданні завідувач поінформував присутніх про наявність неатестованих із різних причин гімназисток. Чинниками, що унеможливили виставлення результативних балів (оцінок) за I чверть поточного навчального року, стали: невідвідування прогімназії через обставини воєнного часу (Цукерман Дора, III клас; Кроль Дедора, IV клас; Саметман Хая, підготовчий клас); велика кількість пропусків занять через хворобу (Войтович О., Нор Віра, I клас; Нор Ксенія, II клас; Гальперін Юдіта, Цивін Роза, IV клас); прийом до закладу наприкінці чверті (Грослінк Соломія, підготовчий клас)²².

Отже, вивчення матеріалів функціонування освітнього закладу переконує, що новий навчальний рік і навчально-виховний процес у Варшавській жіночій прогімназії розпочався лише у листопаді 1914 р., коли вдалося усунути загрозу військового захоплення міста і стабілізувати життєдіяльність городян і установ. По суті, освітній процес у прогімназії відбувався

¹⁸ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 16.

¹⁹ Там само. Арк. 16 зв.

²⁰ Там само. Арк. 2 зв, 10, 24–24 зв.

²¹ Там само. Арк. 24 зв.

²² Там само. Арк. 27 зв.

з двомісячною затримкою (одна навчальна чверть), результати його адміністрація і педагоги підсумовували на передноворічному засіданні 30 грудня 1914 р.

Матеріальна підтримка малозабезпечених учениць. З-поміж питань порядку денного засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії після затвердження учнівського контингенту слідувало обговорення кандидатур гімназисток, які потребували соціальної підтримки. За пропозицією завідувача були розглянуті прохання батьків учениць щодо звільнення від оплати навчання за перше півріччя 1914/1915 н. р. та надані ними свідоцтва про матеріальну незабезпеченість. За представленою на засіданні інформацією, станом на 28 листопада 1914 р. чисельність учениць прогімназії складала 244 особи, зокрема: I–IV класи — 203 учениці, підготовчий — 41 учениця. Оскільки право звільнення від оплати мали 10 % учнівського контингенту (20 осіб), то на затвердження педагогічної ради надали список рекомендованих гімназисток²³.

Педрода ухвалила звільнити від оплати за право навчатися у першому півріччі поточного року 16 учениць (зважаючи на реально наявний контингент, про що буде далі), розподілених за навчальними класами таким чином: I клас — 1 особа, II клас — 7, III клас — 4, IV клас — 4. Серед рекомендованих маємо відзначити особи гімназисток, яких у попередньому (другому) півріччі 1913/1914 н. р. було звільнено від оплати навчання чи надано грошову допомогу для сплати за навчання. Такими виявилися учениці IV класу Пікульська Марія і Піотровська Ванда-Кароліна; учениці II класу Марковська Марія, Нор Ксенія і Левандовська Генріха (Драч, 2022. С. 40–41). Зауважимо, що матеріальне становище родини Пікульських було важким і до війни, тому за умов воєнного часу у списку кандидатур, рекомендованих до звільнення від сплати за навчання у прогімназії, бачимо і другу доньку Пікульську Александрю, ученицю III класу²⁴.

У ході представлення і обговорення кандидатур учениць щодо звільнення від оплати навчання у першому півріччі поточного року члени педагогічної ради прогімназії розглянули також окреме подання на двох гімназисток — Харину Марію та Чеботарьову Зінаїду. Характеристика учениць, оголошена на засіданні педради, містить суттєві складові соціального становища їхніх родин, які пояснюють застосовувані освітньою адміністрацією критерії допомоги в умовах війни. Так, Харина Марія — новоприбула учениця I-а класу Варшавської прогімназії, православного віросповідання, вирізнялася відмінною поведінкою і задовільною успішністю. Батько учениці до

початку війни працював кондуктором на залізниці; з дня оголошення мобілізації був призваний на військову службу нижчим чином. У сім'ї Хариних було двоє нащадків (включно з Марією), які здобували освіту в навчальних закладах. Враховуючи те, що М. Харина зарекомендувала себе в прогімназії хорошою ученицею, та матеріальну незабезпеченість родини, в якій піклування про дітей-учнів від початку війни лягло на матір, педрада ухвалила клопотати про звільнення її від сплати за навчання у першому півріччі поточного навчального року.

Чеботарьова Зінаїда була ученицею III класу прогімназії, православного віросповідання. Вирізняли гімназистку відмінна поведінка і значна старанність, поєднані з малою здатністю до навчання, через що вона лишилася в III класі на другий рік. До війни батько учениці служив квартальним наглядачем поліції, проте останнім часом втратив посаду. Від оголошення мобілізації його покликано до війська нижчим чином. У сім'ї Чеботарьових, окрім Зінаїди, підростали четверо нащадків, які навчалися в закладах освіти²⁵. Зважаючи на несприятливі задатки індивідуального розвитку учениці-другачки З. Чеботарьової, доповнювані обтяжливими соціальними обставинами: матеріальною незабезпеченістю багатодітної родини і важким становищем матері-годувальниці, на утриманні якої з початком війни лишилося п'ятеро дітей-учнів, педрада ухвалила клопотати про звільнення учениці III класу від плати за навчання у прогімназії за перше півріччя 1914/1915 н. р.

Подальше вивчення матеріалів архівної справи засвідчує пошуки матір'ю З. Чеботарьової дієвих варіантів покращення навчальної результативності дочки-учениці, першим із яких обрано відмовитися від вивчення непосильних для Зінаїди навчальних предметів. Підставою стало прохання Олени Чеботарьової звільнити її доньку Зінаїду, ученицю III класу, від опанування обов'язкової для неї німецької мови. При розгляді питання 16 грудня 1914 р. члени педагогічної ради прогімназії ознайомилися з навчальною успішністю гімназистки З. Чеботарьової з іноземних мов. Протягом 1913/1914 н. р. учениця отримала незадовільні результати за всі навчальні чверті як з німецької, так і з французької мови, що стало підставою її залишення на другий рік у III класі. У поточному півріччі успішність гімназистки З. Чеботарьової з іноземних мов була так само незадовільною. Зважаючи на її загальну малу здатність до навчання, що утруднювала опанування ученицею-другачкою нових мов повторно, та враховуючи клопотання матері, педрада Варшавської жіночої прогімназії ухвалила звільнити ученицю

²³ Там само. Арк. 14 зв.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. Арк. 15 зв.

III класу Зінаїду Чеботарьову від вивчення німецької мови²⁶.

Отже, педагогічна рада важливим чинником для матеріальної підтримки учениць у формі звільнення від сплати за навчання від початку Першої світової війни визначила допомогу у здобутті освіти донькам мобілізованих військовиків, що послідовно реалізовувала попри наявні проблеми із навчальною успішністю в окремих із них. Вважаємо, що викладачі й адміністрація закладу робили все можливе в аспекті соціально-педагогічного супроводу учениць із таких родин, свідченням чого є підтримка гімназистки З. Чеботарьової.

За пропозицією завідувача члени педагогічної ради обговорили призначення субсидії ученицям прогімназії для оплати навчання у першому півріччі 1914/1915 н. р. Відповідно до кошторису Варшавської жіночої прогімназії на 1914 р. витрати цільового призначення «субсидії ученицям на оплату навчання» становили 400 руб. на рік, отже, на аналізований період було заплановано 200 руб. Зважаючи на відмінну поведінку і задовільні успіхи учениць (Пентка Наталія, I клас; Маляновська Ядвіга, Паплінська Альбіна, Савицька Максиміліана, II клас; Сегаль Тауба IV клас), а також матеріальну незабезпеченість їхніх батьків, педагогічна рада ухвалила клопотати про призначення їм субсидії по 15 руб. Таким чином загальна сума, виділена з коштів освітнього закладу на фінансову підтримку малозаможних учениць задля оплати батьками їхнього навчання у прогімназії, дорівнювала 75 руб. замість планованих 200. На нашу думку, пояснюється це обмеженістю наявних коштів Варшавської прогімназії на кінець фінансового року, що зумовлено нерегулярністю сплати освітніх послуг значною частиною учениць.

Проблема сплати за навчання у прогімназії. Прикметно, що в умовах воєнного стану фінансові питання функціонування освітнього закладу не були першочерговими, як у попередній мирний період (Драч О., Івахненко І., 2022. С. 22). Міністерство народної освіти листом від 15 вересня 1914 р. роз'яснило нагальні питання функціонування відомчих закладів в умовах війни. Головне освітнє відомство держави повідомило про ухвалені зміни оплати освітніх послуг закладів, зокрема про відстрочення оплати за перше півріччя 1914/1915 н. р. в державних гімназіях, прогімназіях і реальних училищах Російської імперії до 21 листопада поточного року²⁷. Черговим міністерським листом розпорядження від 15 вересня було доповнено й адміністрацію освітніх закладів поінформовано про те, що внесення оплати за право навчання в першому

півріччі в державних середніх закладах може бути відтерміноване до кінця грудня поточного року. Отже, адміністрація Варшавської жіночої прогімназії, державного закладу освіти, зважала на відомчі рекомендації і діяла винятково в межах окреслених нормативних настанов.

При обговоренні фінансових питань на засіданні 30 грудня 1914 р. члени педагогічної ради заслухали інформацію щодо перевірки документів про сплату за навчання у першому півріччі 1914/1915 н. р. Для нас це є цінним ресурсом для встановлення реального учнівського контингенту Варшавської жіночої прогімназії. Як виявилось, оплата освітніх послуг прогімназії надійшла від 158 учениць на суму 3950 руб., своєчасно внесених до Варшавського губернського казначейства на рахунок спеціальних коштів закладу. Обрахунки засвідчують, що розмір оплати за навчання за перше півріччя 1914/1915 н. р. в жіночій прогімназії становив 25 руб., тобто як і в минулому році. По суті, заплановане і схвалене Міністерством народної освіти збільшення розміру оплати освітніх послуг з 50 до 60 руб. на рік з учениці (за винятком підготовчого класу) з 1914/1915 н. р. не відбулося (Драч О., Івахненко І., 2022. С. 23). Вірогідно, циркулярну рекомендацію про фіксацію вартості освітніх послуг державних середніх навчальних закладів на довоєнному рівні, до яких належала і Варшавська жіноча прогімназія, заслухали на першому чи другому засіданні педради, протоколи яких в архівній справі відсутні.

Загалом маємо констатувати суттєву втрату контингенту Варшавської жіночої прогімназії в умовах війни: 158 учениць на грудень 1914 р. проти 253 на січень 1914 р. Чисельність учениць прогімназії зменшилася на 95 осіб (37,54 %) від довоєнної.

Завершення першого півріччя 1914/1915 н. р. не лише зумовило підбиття підсумків фінансового року, але й спонукало до прийняття непростого рішення в умовах Першої світової війни про виключення зі складу учнівського контингенту осіб, які на кінець грудня не внесли плату за надані освітні послуги. За матеріалами протоколу педагогічної ради від 30 грудня 1914 р., у списку на відрахування з прогімназії подано 70 учениць, тобто 28,7 % контингенту на початок навчального року. За класами кандидатки на виключення розподілені наступним чином: підготовчий клас — 19 учениць; I-а клас — 8 учениць, I-б клас — 12 учениць; II клас — 14 учениць; III клас — 7 учениць; IV клас — 10 учениць²⁸.

Отже, обставини Першої світової війни прямо позначилися на щоденному функціонуванні Варшавської жіночої прогімназії восени 1914 р. Вони стали вагомим каталізатором посилення динаміки учнівського контингенту: припинення

²⁶ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 20-20 зв.

²⁷ Там само. Арк. 13 зв.

²⁸ Там само. Арк. 26 зв. — 27 зв.

навчання за заявами батьків; невідвідування частиною навчальних занять; переведення до закладу колишніх учениць приватних гімназій; відмови від вивчення іноземних мов окремими ученицями; несвоечасної оплати навчання і подання на виключення з прогімназії понад ¼ складу учениць; наявності неатестованих гімназисток.

Загальний вектор повсякденної діяльності завідувача та педагогічної ради було скеровано на збереження учнівського контингенту. Про це свідчить лояльне ставлення до гімназисток із навчальними заборгованостями з попереднього року, максимальне задоволення батьківських клопотань, відсутність жорстких термінів оплати за навчання, прийом і переведення в наступний клас протягом навчального півріччя тощо.

Аналіз матеріалів протоколів педради підтверджує толерантність адміністрації та педагогів прогімназії щодо гімназисток і потенційних кандидаток у концептуальних питаннях освітнього процесу, а також компромісну позицію щодо запитів їхніх батьків. Попри війну стратегію матеріальної підтримки учениць із соціально вразливих родин адміністрацією освітнього закладу продовжено. Водночас від початку протистояння блоків держав-ворогів колишня симпатія до іноконфесійних учениць канула в Лету, і керівництво державної жіночої прогімназії Російської імперії матеріально підтримувало у здобутті середньої освіти винятково вірнопідданих, тобто пріоритетно православних гімназисток з родин імперських службовців і мобілізованих до війська.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56–70.
- Гриневиц Л.В., Гриневиц В.А. Євреї в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е–Й / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. С. 73–88.
- Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 — лютий 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2015. 20 с.
- Джумига Є.Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ, 2011. Вип. 19. С. 369–379.
- Драч О., Івахненко І. «Були присутніми, слухали, ухвалили...»: функціонування Варшавської жіночої прогімназії за протоколами засідань педагогічної ради 1914 року. *Київські історичні студії*. 2022. № 1 (14). С. 20–29.
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.12>
- Драч О. Поведінка учениць як соціально-виховний засіб: за матеріалами Варшавської жіночої прогімназії початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2022. № 2 (15). С. 38–47.
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.24>
- Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків: ХНАМГ, 2010. 360 с.
- Завиша І. Варшава. Возобновленная столичность. 1915–1918: Интервью с Петром Глоговским. URL: <http://archiwum.radiopolsha.pl/6/272/Artykul/390799> 06.11.2018 17:05
- Нелипович С.Г. Бои в пригородах Варшавы в октябре 1914 года. [Архівовано 2 березня 2008 у Wayback Machine].
<https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/9659/11.pdf>
- Тимашев А.К. Варшава. Москва: Просвещение, 1968. 111 с.
- Gatrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. Bloomington–Indianapolis, 2005. 336 p.
- Korzeniowski Mariusz. Uchodźcy z Królestwa Polskiego i Galicji w latach Wielkiej Wojny. *Studia nad historią społeczną ziem polskich 1914–1918. Metamorfozy Społeczne*. 12. 2018. S. 203–239.

REFERENCES

- Drach, O., Ivakhnenko, I. (2022). “Were present, listened, approved...”: The functioning of the Warsaw Women’s Progymnasium according to the minutes of the meetings of the Pedagogical Council in 1914. *Kyiv Historical Studies*, 1 (14), 20–29 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.12>
- Drach, O. (2022). Students’ Behaviour as a Social and Educational Tool: The case of the Warsaw Women’s Progymnasium at the Beginning of the 20th century. *Kyiv Historical Studies*, 2 (15), 38–47 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.24>

- Dzhumiga, E. Yu. (2011). Living Conditions of Children in Odesa during the First World War (July 1914 — February 1917): Socio-economic aspect. (O. P. Reient, ed.), *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, 19, 369–379 [in Ukrainian].
- Dzhumyha, Ye. (2015). Impact of the First World War on Everyday Life of Odesa Citizens (1914 — February 1917). (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Odesa [in Ukrainian].
- Hrynevych, L. V., Hrynevych, V. A. (2005). Yevrei v Ukraini [Jews in Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 3, Smolii V. A. (Ed.), Instytut istorii Ukrainy, NAN Ukrainy, Kyiv, 73–88 [In Ukrainian].
- Nelipovich, S. G. (n. d.). Boi v prigorodakh Varshavy v oktiabre 1914 goda. [in Russian].
<https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/9659/11.pdf>
- Timashev, A. K. (1968). Varshava. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- Vilshanska, O. L. (2004). Povsiakdenne zhyttia naselennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Everyday Life of the Population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 56–70 [in Ukrainian].
- Zhvanko, L. M. (2010). Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914 — 1918 rr.). Kharkiv: KhNAMH [in Ukrainian].
- Zavisha, I. (n. d.). Varshava. Vozobnovlennaia stolichnost. 1915–1918: Interviu s Petrom Glogovskim [in Russian].
<http://archiwum.radiopolsha.pl/6/272/Artykul/390799>
- Gatrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. Bloomington–Indianapolis, 2005. 336 p. [in English].
- Korzeniowski, Mariusz (2018). Uchodźcy z Królestwa Polskiego i Galicji w latach Wielkiej Wojny. *Studia nad historią społeczną ziem polskich 1914–1918. Metamorfozy Społeczne*, 12, S. 203–239 [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 14.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)